

Marcel Reding

TOMA AKVINSKI I KARL MARX

Slijedeći prilog jest prijevod na hrvatski jezik predavanja koje je 5. prosinca 1952. godine održao profesor moralne teologije na sveučilištu u Grazu Marcel Reding. Predavanje je objavljeno tiskom 1953. g. u Grazu.

Unatoč tome što je minulo 25 godina, predavanje je sačuvalo svoju znanstvenu, a dobilo je i povijesnu vrijednost.

U znanstvenom pogledu ono nastoji prikazati neke aristotelovske dodirne točke između misli Tome Akvinskoga, najistaknutijega mislioca katoličkog svijeta, i Karla Marxa, nadahnitelja i začetnika suvremenog socijalizma i komunizma.

Povijesna vrijednost ovoga teksta sastoji se u tome što predstavlja prvi otvoren poslijeratni poziv na dijalog između katolicizma i komunizma (up. str. 448—9), i to upravo u razdoblju kad su im odnosi bili vrlo napeti. Redingov pokušaj se općenito odbacivao kao »naivan optimizam«. Štoviše, teolog Josef Lenz iz Trieria usporedio je Redinga s ovcom koja želi zapodjenuti razgovor s tigrom za istim stolom baš kad je ovaj želi pojesti. U Moskvi su budno pratili tijek te teološke rasprave, pa je sovjetska vlada 1955. preko svoga konzula u Beču Kudriazewa službeno pozvala M. Redinga da posjeti Sovjetski Savez i da se uvjeri kako u Moskvi nema ljudoždera... Reding je boravio u SSSR dva tjedna u prosincu 1955., izlažući sugovornicima svoju misao o mogućnosti dijaloga i uvjeravajući ih da ateizam nije bitni sastavni element dijalektičkog materijalizma, nego je samo uvjetovan političkim prilikama iz prošlosti. Na kraju ga je 28. prosinca primio na jednosatni razgovor Anastas Mikojan, potpredsjednik vlade. (Prema: HANSJACOB STEHLE, *Die Ostpolitik des Vatikans*, München, Piper 1975, str. 316—322.).

Tomu Vereš

Na temelju izvora ukazat ćemo najprije na srodnost između Tome Akvinskog i Karla Marxa (1). Zatim ćemo pokazati postojeću idejno-povijesnu (2) i sistematsku (3) bliskost obaju mislilaca uza svu razliku.

1. Srodnost

U prvi čas može paradoksalno zvučati da bi Karl Marx i Toma Akvinski bili međusobno srodni. Toma Akvinski pripadao je srednjovjekovnom visokom plemstvu; Karl Marx je pak proživio najbolji dio svog života u proleterskoj situaciji. Prvi je bio čovjek poretka, a drugi svjesni revolucionar. Prvi je htio upoznati stvarnost kakva jest, a drugi najprije promijeniti je da bi je upoznao. Toma je bio pobožan kršćanin, a Karl Marx borbeni ateist. Mogli bismo nabrojiti još mnogo temeljnih razlika.

Unatoč oprekama postoji između oba mislioca duboka srodnost, koju ćemo pobliže osvijetliti, a vuče svoj korijen iz toga što obadvojica imaju zajedničkog učitelja: Aristotela. *Obadvojica, Toma Akvinski i Karl Marx, bili su genijalni i originalni aristotelovci*. Iz tog zajedničkog podrijetla potječe njihova djelomična srodnost.

Ima više razloga koji ukazuju da je Marx blizak Aristotelu.

1. Marksistička istraživanja pokazala su sve jasnije *da se Karl Marx ne može zamisliti bez Hegela. A Hegel je najvažniji i najoriginalniji aristotelovac prošlog stoljeća!* Lasson je izričito upozorio na tu činjenicu, a Nicolai Hartmann je posvetio uvjerljivu monografiju odnosu Aristotel — Hegel. Hartmann pokazuje da je sadašnja, postupno uhodana linija Kant — Fichte — Schelling — Hegel bar krajnje jednostrana i upućuje na to da je Hegel na kraju svoje Enciklopedije umjesto vlastitih riječi, koje su mu zatajile, citirao klasično mjesto iz Aristotela (10. knjiga 1072b 18—30). Ta je činjenica vrlo značajna i pokazuje koliko se Hegel u krajnjoj liniji osjećao solidarnim s Aristotelom da se smatrao aristotelovcem »koji je ponovo upoznao i dovršio učitelja nakon višestoljetnog pomanjkanja razumijevanja«. ¹

2. Kada ne bi bio drukčije, onda bi bar preko Hegela bio osiguran utjecaj Aristotela na Marxa. Tako bi se npr. moglo jednostavno ukazati na zajedničko teleološko shvaćanje povijesti u Aristotela, Hegela i Marxa. No bilo bi zacijelo povijesno pogrešno kad bi se utjecaj Aristotela na Marxa htio promatrati samo preko Hegela. To je već jasno svakom tko je bar površno pročitao Marxovo djelo.

Već mladi Marx se iscrpno bavio Aristotelovom psihologijom. Učinio je opširne izvratke iz Aristotela, kao i iz nekih drugih pisaca.

¹ NICOLAI HARTMANN, *Aristoteles und Hegel*, 2. izd., Erfurt 1933, str. 3.

To ipak ne bi još mnogo značilo kad se pomisli da je Marxova lektira bila opsežna, intenzivna i naizgled bez izbora. Ali ako se uvidi da je Marx, koji je cijelog života bio škrt u priznanjima i pohvalama, te prije grdio, negoli izražavao poštovanje, davao o Aristotelu izjave najvećeg oduševljenja, tada mora da je odnos prema tom velikom Grku bio srdačniji nego što se obično misli. U vezi s jednim mjestom »Psihologije« primjećuje oduševljeni student: »Aristotelov duboki osjećaj ruje na iznenađujući način po najspekulativnijim pitanjima. On je kopač blaga. Gdje god pod grmom ili pukotinom izbija životni izvor, na to nepogrešivo ukazuju njegove vilinske rašlje.«²

Nije samo mladi Marx bio oduševljen Aristotelom. Kao zreo čovjek na vrhuncu životne snage, Marx »Kapitala« nije škrtiji u priznavanju Aristotela. U »Kapitalu« slavi on Grka kao velikog preteču svojih ekonomskih istraživanja, osobito svoje teorije vrijednosti. Kaže da je već Aristotel jasno upoznao da, kad se kuća mijenja za pet kreveta, mora biti nešto istovjetno u kući i u jastucima što se, za svaku kvalitetnu razliku predmeta, izmjenjuje po strogoj mjeri iste vrijednosti. Da bi to istovjetno bio rad, to, jasno, Aristotel nije još mogao naslutiti, jer ropska privreda nije mogla uvidjeti rad kao vrijednost. »Aristotelov genij sjaji se upravo u tom«, piše Marx, »što on otkriva u vrijednosnom izrazu roba odnos jednakosti. Samo ga je povijesna ograda društva, u kojem je živio, spriječila da pronade u čemu se sastoji 'uistinu' taj odnos jednakosti.«⁴ Marx ne navodi mjesto citata iz Aristotela što ga s tim u vezi donosi. On se zapravo poziva na jedno mjesto iz pete knjige Nikomahove etike, koje se bavi problemom pravednosti (Et. Nik. V, 8, 1133b 22—26).

Na drugom mjestu »Kapitala« Marx se nadovezuje na Aristotelovu analizu pojma bogatstva. On tamo citira 8. i 9. poglavlje prve knjige »O politici« i poziva se dalje na taj spis u svojoj borbi protiv kamata. On navodi Aristotela: »Kamate su novac od novca tako da je ovo od svih vrsta privređivanja prirodi najsuprotniji.«⁵

Marx je studirao također Aristotelovu Psihologiju, Nikomahovu etiku i Politiku i njihove spoznaje iskoristio na odlučnim mjestima. Duboki Aristotelovi uvidi pritjecali su mu preko Hegela. Mi ćemo pokazati pojedine dijelove nauke srodne s Aristotelom. To je prvi zadatak.

² MEGA I 1, 2, 107. Marx se koristio izdanjem Trendelenburga, *Aristoteles, de anima libri tres* (tri knjige o duši), Jena 1833.

³ U travnju 1857. predlaže Engels Marxu, između ostalog, da obradi članak »Aristotel — Epikur« za planirani konverzacijski leksikon. *Korespondencija*, II. sv., Dietz, Berlin 1949, str. 233. U studenom 1868. piše Marx nepovoljno o Büchnerovim »Šest predavanja itd. o Darwinovoj teoriji itd.« Otpisao je Langeovo pisanje o materijalizmu. »A taj Büchner gleda sažaljivo na Aristotela kojega očito poznaje samo po čuvenju.« *Korespondencija*, IV, 149.

⁴ *Kapital* I. sv. 4. izdanje Hamburg 1890, str. 27.

⁵ O pozivanju na »Politiku« usp. *Kapital* I, str. 115, bilješka 6. O kamatama usp. str. 127, 353, bilješka 110.

Drugi zadatak je da dokažemo srodnost s Tomom Akvinskim. Marx je poznavao Tomu najviše iz povijesti filozofije, a ta je povijest u vrijeme Hegela i Marxa bila vrlo oskudna.

Hegel, koji je posvetio 350 stranica povijesti grčke filozofije od 1000 godina, obrađuje 1000 godina srednjeg vijeka na 150 stranica. »Prvo razdoblje«, piše on, »obuhvaća 1000 godina, od Talesa 550 godina prije Kristova rođenja do Proklusa, koji je umro 485. poslije Kristova rođenja te krajnjeg ustrojstva poganske filozofije poslije Kristova rođenja. Drugo razdoblje dopire u 16. stoljeće i obuhvaća opet 1000 godina, a da bismo preko njih prešli, obući ćemo čizme od sedam milja.«⁶

On posvećuje Tomi Akvinskom jednu cijelu stranicu, koja svjedoči da ga je poznavao samo po čuvenju.⁷

Marxovo poznavanje Tome sigurno nije dublje.

Ali i Toma je bio aristotelovac, jedan od rijetko velikih, originalnih obnavljača aristotelizma. »Unatoč ogromnom Aristotelovu utjecaju u povijesti ima vrlo malo pojedinaca koji su prema njemu imali živ, ne tradicionalan odnos. On je u starom vijeku bio vrhunac i kroz sva stoljeća bilo ih je tek malo koji su stajali na sličnoj visini — kao da pozdravljaju jedan drugoga s vrha do vrha iznad glava mnogobrojnih manjih duhova — i njega mogli vidjeti u njegovoj punoj veličini. Plotin, Toma i Leibnitz strše u toj visinskoj perspektivi.«⁸

Kad pomislimo da su Toma i Marxov uzor Hegel, pa sigurno i sam Marx bili u izvjesnom smislu pravi i originalni aristotelovci, bilo bi čudno kad između Tome i Marxa ne bi postojale duboke analogije koje počivaju na zavisnosti oba mislioca od Aristotela.

Da su Toma i Hegel aristotelovci, to je teza koja bi jedva mogla naići na protivljenje. Marxa prikazati kao aristotelovca — to bi prije moglo izazvati čuđenje. Stoga je stvarni dokaz zavisnosti uzbudljiv i treba ga izvesti sa što većom pažnjom i obzirnošću. Marxova svjedočanstva daju nam uvjerenje da ćemo naći ne samo maglovite analogije, nego i nepatvorene zavisnosti, kao i duboka podudaranja.

Ne treba posebno reći da takav rad nema puko filozofskopovijesno značenje. Naravno, on ima i to. Zavisnost Marxa od Hegela bila je često istaknuta. Također su poznati utjecaji francuskih materijalista. Zavisnost od Aristotela i duboka srodnost s njim izbjegla je često pogledu Marxovih istraživača — osobito poslije objavljivanja pariških rukopisa. Zato bi ovo istraživanje moglo pridonijeti i povijesti filozofije.

Ali Toma i Marx su veličine koje imaju značenje daleko veće od akademiskog. Od Lava XIII. do Pija XII. Tomu su uvijek preporučivali kao velikog učitelja katoličke filozofije i teologije. S druge strane Marx

⁶ *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 3. sv. Jubilarno izdanje, 19. sv., 2. izdanje, Stuttgart 1941, str. 99.

⁷ Hegel, jubilarno izdanje, 19. sv., 2. izd., Stuttgart 1941, str. 173—174.

⁸ NICOLAI HARTMANN, *Die Philosophie des deutschen Idealismus*, 2. dio Hegel, Berlin i Leipzig 1929, str. 49.

je otac današnjeg komunizma. Poznate su duboke opreke katolicizma i komunizma, Rima i Moskve. Izgleda da se one i dalje zaoštavaju. Ne bi li bilo moguće da na temelju novog povratka izvorima, Tomi i Marxu, i njihovu zajedničkom učitelju, Aristotelu, dođe do novog razgovora, koji bi uvijek bio plodonosniji nego neodređeno »ne« s jedne i s druge strane?

Marx nije samo otac komunizma nego i socijalizma. Nije ništa manje poželjan razgovor i sporazumijevanje između marksistički obojenog socijalizma i kršćanstva.

Uza sve suprotnosti komunizma, socijalizma i kršćanstva trebalo bi omogućiti ljudski razgovor, koji bi bar mogao pospješiti rezultat: jasniju svijest vlastitog stajališta i pretpostavke tog stajališta, kao i održavanje međusobnog poštovanja na temelju ozbiljnog i iskrenog nastojanja oko istine. Aristotel, Toma i Marx mogli bi se međusobno razumjeti na temelju zajedničke problematike i međusobno diskutirati. Zašto mi to ne bismo mogli ostvariti?

2. Idejnopovijesne analogije

Vratimo se našoj temi! Naša je slijedeća zadaća da dokažemo idejnopovijesnu sličnost tomističkog i marksističkog sustava. I ovdje, kao i po svojoj sistematskoj misli, Aristotel je tipičan prethodnik toj dvojici mislilaca.

Aristotel je veliki učenik i istodobno Platonov protivnik. Rijetko se nailazi na točno određivanje odnosa između Platona i Aristotela. To proizlazi iz toga što, s jedne strane, platonska filozofija pokazuje najraznovrsnije vidove i što je kroz duge godine doživjela bitne izmjene. Poznato je da je Aristotel često kritizirao nauku o idejama. Kada se pobliže razmotri, može se uvidjeti da je već Platon sam u Parmenidu predusreo najteže prigovore koje Aristotel podiže protiv njega.

Ne želimo ulaziti u spekulativne razloge protiv nauke o idejama. Zanima nas stvarna težnja kojoj Aristotel daje vrijednost u cijelom svom filozofiranju protiv Platona. Pri tome se ne smiju previdjeti analogije koje postoje u pojedinostima između Platona i Aristotela. U nauci o čovjeku zastupa Platon, kao i Aristotel kasnije, nauku o različitosti ljudskih slojeva. On poznaje i analogno jedinstvo te raznovrsnosti slojeva, iako ta analogija ima kod Platona drugi pojmovni sadržaj nego kod Aristotela. U etici prihvaća Aristotel staro sokratovsko-platonsko shvaćanje da svakom biću odgovara posebno usmjerenje, te da zbog toga čovjek, kao razumno biće, ima zadaću da izgrađuje razuman život.

Mogli bismo razabrati mnogo podudarnosti. Ali to nije važno. Važno je da je Aristotel, koji je u nekim stvarima ostao platoničar, dao novi smisao svim elementima koje je preuzeo od Platona.

Najdublja pak osobina Aristotela sastoji se u tome što je on, usko povezujući formu i materiju, vječno i vremenito u stvaranju naše osjetilne stvarnosti, vidio i naglasio vlastitu vrijednost osjetilnog, individualnog, čuvstveno konkretnog i jedinstvene duhovno-osjetilne stvarnosti. Najvidljiviji izraz toga shvaćanja jest Aristotelova nauka o supstanciji. Supstancija nije po Aristotelu općenito, nego ono što je posredstvom materije individualno stvarno. Takozvane drugotne, opće supstancije jesu načini izricanja i apstrahiranja te prve supstancije.

Iz toga stava proizlazi da Aristotel u antropologiji pomiče težište s ideje čovjeka na stvarnost pojedinca. Za Platona je pitanje o individualnom biću čovjeka bilo drugorazredno. Ideje su naime općenitost, a postojeći čovjek je pojedinčan. Ukoliko je čovjek izraz ideje, a to znači ujedno i vrijednosan, ne može biti pojedinčan, mora postupno iščeznuti u općem.

Tome nasuprot naglašava Aristotel supstancijalnost empirijskog, čuvstvima obdarenog, jednokratnog pojedinca čovjeka.

U etici je ta izmjena pogleda revolucionarna. Kad pojedinčno biće koje je empirijski dano, nosi u sebi ontološko težište, tada u etici iz tog proizlazi zahtjev za vrednovanjem jednokratnosti i neponovljivosti pojedinca. Dok se prema Platonu ideal sastojao u tome da se svi ljudi svedu na tri tipa, na stalež učenjaka, obrane i gospodarstva, Aristotelova je nauka da se mora voditi briga o osobini pojedinca.

Za politiku je također vrlo važna ta izmjena gledišta. Prema Aristotelu najkobnija štetnost platonске nauke o državi sastoji se u tome što je Platon htio svu raznolikost unutar države svesti na jedinstvo. Neki komentatori su smatrali da je Aristotel previše oštar u svojoj kritici Platona. Ali kad se uzme u obzir najdublja težnja aristotelizma, onda valja priznati da Aristotel sa svog stajališta ima pravo. Platon naime stvarno želi svu raznolikost struktura žrtvovati jedinstvu koje je strukturno siromašno. Svjesna težnja Aristotela jest sačuvati tu strukturnu raznolikost kao sastavni dio države.

Duhovno-povijesna situacija, koju je Toma zatekao, slična je Aristotelovoj. Doduše, Toma se ne mora boriti protiv izvornog platonizma, nego protiv plotinsko-arapski obojenog augustinizma.

Kad govorimo o borbi sv. Tome protiv platonizma, to se ne smije krivo shvatiti ni u Tome, ni u Aristotela. S pravom piše Hans Meyer: »Aristotel je bio za Tomu učitelj u ovostranosti, a ne u onostranosti. Aristotel mu je pomogao da izgrađuje svijet odozdo i da ga rasporedi slojevito, a ne da ga tumači odozgo. Unatoč polemici aristotelovaca protiv platoničara, koja se probijala kroz sve pisanje, u načelnim pitanjima spoznajne teorije i psihologije, dapače etike i politike dopunila se slika svijeta pomoću platonско-novoplatonско-augustinovske misaone baštine.«⁹

⁹ HANS MEYER. *Thomas von Aquin*, Bonn 1938, str. 20.

Teze koje su Toma, Platon, Plotin i Augustin međusobno osporavali jesu ukratko ove: Toma je odbijao tvrdnju da su duša i tijelo dvije samostalne kompletne supstancije, protivio se nadalje podcjenjivanju tijela, zastupao je osebniju vrijednost osjetilnosti, odbijao je stoga sasma duhovnu prosvijetljenost. Protivnik je mističkog povlačenja iz javnog života i naglašava bitan odnos pojedinca prema zajednici, premda je svakako nadilazi.

Nasuprot platonizmu i augustinizmu Toma je, kao i njegov učitelj Aristotel u psihologiji, etici i politici, zastupnik »harmonije«:

1. duhovnog i osjetilnog svijeta
2. spoznajnog objekta i subjekta
3. razuma i volje
4. raznovrsnosti i jedinstva u kozmičkim stvarima¹⁰
i u političkom životu.

Karl Marx se već rano počeo baviti filozofsko-povijesnim vezama. On uvida duboke analogije koje su postojale između grčke filozofije i filozofiranja svoga vremena. Hegela on uspoređuje s Aristotelom, a post-aristotelovsku filozofiju stoika i epikurejaca s filozofijom vlastite generacije.¹¹ Ako se uzme u obzir da su Stoa i Epikur još više zaoštrili pravac na individualno i osjetilno konkretno, koji je već Aristotel utro nasuprot Platonu, tada će se shvatiti da je Marx i njegova filozofska generacija morala posebno nametljivo zastupati prava osjetilnosti, jedinstva duhovnog i osjetilnog svijeta, subjekta i objekta, pojedinca i društva.

Često se tvrdilo da je Marx Hegelovu filozofiju postavio na noge. Poznati istraživač Hegela, Theodor Häring, običava reći da je Hegelov sustav tako odmjeran da se može usporediti samo s kuglom i da stoga nema ni glavu ni noge na koje bi se mogao postaviti. *Ako je ipak Marx postavio Hegelov sustav na noge, to je prividno Hegelov sustav, a u stvari je to tumačenje Hegela po Bruni Baueru.* Marx i Engels su zapravo u »Svetoj porodici« pokazali da je Bauer izmijenio Hegelov sustav u dva pravca: Bauer je poistovjetio apsolutni duh sa svojim subjektivnim duhom, a taj subjektivni duh nije dolazio na svršetku povijesnog razvitka, nego je trebao da ovlada samim povijesnim razvojem. Bauerove ideje trebale su razriješiti sve sukobe koje određuju pravac događaja. Marxova borba imala je vrijednost protiv toga subjektivnog idealizma.

U toj borbi ima srodnosti između Marxa i Nietzschea. Oba mislioca su se strastveno pokrenuli protiv obezvrjeđivanja osjetilne stvarnosti i kod Marxa se mogu naći navodi koji isto tako pozivaju na vjernost ovoj zemlji kao i kod Zarathustre. Ipak za Nietzschea je nadčovjek ideal, a za Marxa pojedinac podređen zajednici.

¹⁰ P. G. M. MANSER, *Das Wesen des Thomismus*, 2. izd. Freiburg — Švicarska, 1935, str. 141.

¹¹ MEGA I 1, 1, 131—133.

Kad se postavlja pitanje što je zajedničko u Aristotela, Tome i Marxa u njihovu idejnopovijesnom stavu, tada možemo reći da je to borba za rehabilitaciju osjetilne stvarnosti, materijalnog svijeta i naglašavanje podređenosti pojedinca zajednici. Ta tri mislioca su antimistična, realistična, empirična, politična, premda time nije rečeno da ta crta ima kod sve trojice isti sadržaj i isto značenje.

3. Sistemske podudarnosti i odudarnosti

Sada treba поближе pokazati kako su se zajedničke težnje ispunile različnim ili sličnim sadržajem.

1. *Aristotelov čovjek* je usidren duboko u duhovnom. Aristotel ga definira kao razumom obdareno osjetilno biće. Čovjekov razum treba shvatiti tako da mu je najviša odrednica duhovno promatranje prvih općenitih izvorišta. Njegova individualnost ostaje stoga neodređena.

Toma stoji na Aristotelovim ramenima. Ipak on dopunjuje Aristotela time što najviši čin razuma više nije promatranje prvih izvorišta, nego usređujuće promatranje, tj. najintimniji *osobni odnos prema apsolutnoj osobi, prema osobnom Bogu*, temelju osobnosti. Toma se nije uhvatio ukoštac s filozofskim obrazloženjem personalne metafizike i teologije. Doprinosе tome daju današnji personalizam, kao npr. Ferdinanda Ebnera ili Martina Bubera, i veliki egzistencijalno-filozofski pravci.

Predodžba o čovjeku kod Karla Marxa predstavlja prikraćivanje u usporedbi s Aristotelovom i Tominom. No ne kao da bi on nijekao duh. On prikazuje duh, štoviše, neophodnim za proces rada, i to od pariških rukopisa do »Kapitala«. Ali taj duh mu je prije svega oruđe materijalne proizvodnje.

Prema Marxu čovjek je uglavnom biće koje proizvodi materijalna dobra. To »uglavnom« postaje mu lako »bitno«, pa gotovo i »isključivo«. Sve naime duhovne funkcije, osim tehničkih, postaju mu prozračni oblici nadgradnje koji nemaju samostalnu supstancijalnost.¹²

2. Lako se dadu domisliti etičke i političke posljedice ovih različitih predodžbi o čovjeku.

Budući da je čovjek *prema Aristotelu* — kao ograničeni izraz vrste koji ukazuje na totalitet što se može dostići samo u zajednici — pojedinačno biće, bitno upućeno na zajednicu, on ima svoja posebna prava u sklopu zajednice kojima zajedničko dobro postavlja granice. Odnos države i pojedinca, politike i etike, jest prema Aristotelovoj nauci krajnje izdiferenciran ali se u prikazima obično iskrivljuje.

¹² Staljin je nedavno naglasio samostalnost jezika, a s tim u vezi ruska filozofija samostalnost formalne logike. Usporedi STALJIN, *Marksizam i pitanja lingvistike*, Berlin 1951., i diskusione priloge »O formalnoj logici i dijalektici«, Jürgen Kuczinski i Wolfgang Steinitz, Berlin 1952.

Kod *Tome* se samostalnost čovjeka kao pojedinačnog bića pojačava time što to biće postaje u duhovnosti individualna osoba. Vidjeli smo: najviši čin osobe jest duhovni odnos prema osobnom Bogu. Taj duhovni, osobni odnos ne smije zajednica nikad okrnjiti. Po tome kršćanskom nazoru poprimaju svoju odlučujuću jednoznačnost teme koje u Aristotela i u aristotelovskoj tradiciji nisu nikad bile sasvim jasne: individualnost duha, besmrtnost duše, Božja providnost i ljubav postaju jasne i razgovijetno obrađene.

I ovdje *Marx* stoji daleko. Budući da je čovjek za nj u našem povijesnom razdoblju zapravo biće koje proizvodi idustrijska dobra, biće čija psihologija proistječe iz industrijskoga rada i industrijskih proizvoda; nadalje budući da je proizvodnja bitno zajednički rad, u kojem svatko predstavlja samo točak velike mašinerije i nema samostalnog značenja, stoga je po *Marxu* ljudsko biće isključivo biće zajednice. Kod njega ne postoji privatna čovjekova sfera. Etika se rastvara u politici, a politika u krajnjoj liniji u umjetnosti upravljanja proizvodnjom; politička država treba da nestane i da ustupi mjesto ekonomskoj zajednici.

3. Ista se slika ukazuje kad pogled upravimo na ekonomski svijet.

Po *Aristotelu* i *Tomu* čovjek posjeduje bitnu samostojnost, ali je ograničen i ima potrebe. Te potrebe su veliki poticaji proizvodnje i one određuju ekonomske vrijednosti. Bez potreba nema nikakve zamjene. Da bi se identitet potreba izrazio, u brojnim odnosima uspostavljen je po dogovoru novac. Rad također odigrava svoju ulogu pri određivanju vrijednosti. Ali on je podređen velikom principu potreba.

Kod *Marxa* je to sasvim drukčije. Po njemu čovjek je u svojoj najdubljoj nutрини biće rada. Ovaj svijet je proizvod ljudskog rada, a također je i ekonomska vrijednost proizvoda rada. Rad sam nije vrijednost, nego izvor svake vrijednosti.

Zajedničko kod Aristotela, Tome i Marxa jest naglašavanje čovjeka kao tjelesno-osjetilno-duhovnog bića, nužnog usmjeravanja na zajednicu i na priznanje rada.

Razlika se sastoji u onome što pojedini mislioci dodaju tim zajedničkim osnovnim crtama. Aristotel priznaje vrijednost teorijske, filozofske egzistencije kao najvišu vrijednost života. Toma uvodi osobne odnose u svoju sintezu. *Marx* obezvrjeđuje ili poriče Aristotelove i Tomine dopune jer mu izmiče područje osobno-etičkog i tako dolazi do osakaćenog nazora kao političkog i ekonomskog bića. Time ne želimo poricati da se osim *Marxovih* strogo znanstvenih izvoda mogu naći kod njega i brojni etički momenti.

S time zaključujemo naše razlaganje. No time nismo nipošto iscrpli temu o usporedbi Aristotela, Tome i Marxa. Ograničili smo se na teme kod kojih je, prema izvorima, neprijeporna zavisnost Marxa od Aristotela. Nema sumnje da bi se isplatio daljnji rad na tom području.

Preveo A. Mudrinić